

خسارت عدم النفع در حقوق ایران و کنوانسیون بیع بین المللی کالا، مصوب ۱۹۸۰

تاریخ دریافت: ۸۰/۱۰/۳۰

تاریخ تأیید: ۸۷/۷/۲۰

فخرالدین اصغری آقمشهدی*

چکیده:

مقاله حاضر به بررسی خسارت عدم النفع در حقوق ایران و کنوانسیون بیع بین المللی کالا مصوب ۱۹۸۰ می‌پردازد. این مقاله پس از ارائه تعریف و ذکر اقسام عدم النفع ابتدا به بررسی این مسأله، در حقوق ایران پرداخته و با استناد به اصول و قواعد کلی، مانند قاعده لاضرر، اتلاف و تسبیب، و بنای عقلا آن را قابل مطالبه دانسته است و سپس به قوانین مختلف ایران در این باره اشاره کرده و از تبصره ۲، ماده ۵۱۵، قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب که به ظاهر خسارت عدم النفع را قابل مطالبه نمی‌داند تفسیری منطبق با اصول و قواعد کلی ارائه داده است. در پایان به بررسی خسارت عدم النفع در کنوانسیون پرداخته شده و برخی آراء محاکم را که با استناد به کنوانسیون صادر شده، نقل کرده و همچنین موارد سکوت ماده ۷۴ کنوانسیون را مورد اشاره قرار داده و نظر پیشنهادی مفسرین را در حل آنها ذکر کرده است.

واژگان کلیدی: خسارت عدم النفع، کنوانسیون بیع بین المللی کالا، قاعده لاضرر، اتلاف،

تسبیب، بنای عقلا

خسارتی که شخص در نتیجه نقض قرارداد متحمل می‌شود، ممکن است، به صورت محروم شدن از منافعی باشد که در صورت عدم نقض قرارداد آنها را تحصیل می‌نمود. از این رو، این پرسش مطرح می‌شود که آیا زیان دیده می‌تواند، چنین خسارتی را مطالبه نماید؟ مقاله حاضر در صدد پاسخگویی به این پرسش از دیدگاه حقوق ایران و کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۸۰ است. این مقاله پس از ارائه تعریف و اقسام عدم النفع، قابل مطالبه بودن آن را در حقوق ایران با تمسک به اصول و قواعد کلی، مانند قاعده لاضرر، اتلاف و تسبیب، و بناء عقلا اثبات نموده و نظر فقیهان امامیه را نیز ذکر نموده و به اشکالات آن دسته از فقیهان که عدم النفع را قابل مطالبه نمی‌دانند، پاسخ داده است.

در قسمت دیگر، به بررسی عدم النفع از دیدگاه قوانین مدون ایران پرداخته و از تبصره ۲ ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی که آخرین قانون مصوب در این باره می‌باشد و ظاهراً خسارت عدم النفع را قابل مطالبه نمی‌داند، تفسیری منطبق با اصول و قواعد کلی ارائه داده است. در نهایت، مقاله حاضر به بررسی خسارت عدم النفع در کنوانسیون پرداخته و آراء دادگاه بخش نیویورک و دادگاه عالی آلمان را که با استناد به کنوانسیون صادر شده است، نقل نموده و سپس موارد سکوت ماده ۷۴ کنوانسیون را در این باره مورد اشاره قرار داده و راه حل پیشنهادی برخی مفسرین کنوانسیون را ذکر نموده است.

تعریف عدم النفع

ضرری که به شخص وارد می‌شود، ممکن است مادی یا معنوی باشد. ضرر مادی خود به دو نوع تقسیم می‌شود: نوع اول، از دست رفتن مال موجود یا خسارت مثبت و نوع دوم، تفویت منافع یا خسارت منفی که همان عدم النفع است. برخی مؤلفان حقوقی در تعریف آن می‌گویند: ممانعت از وجود پیدا کردن منفعتی که مقتضی آن حاصل شده است؛ مانند توقیف غیر قانونی شاغل به کار که موجب حرمان او از گرفتن مزد شده باشد. (جعفری: ۱۴۲)

مؤلف مزبور در جای دیگر می‌نویسد: عدم النفعی که ضرر محسوب می‌شود، عبارت است از حرمان از نفعی که به احتمال قریب به یقین حسب جریان عادی امور و

اوضاع و احوال خصوص مورد، امید وصول به آن نفع، معقول و مترقب و مقدور بوده باشد. (مجموعه: ۲۵۶) برخی آن را محروم شدن شخص، از فایده مورد انتظار می‌دانند. (بهرامی: ۲۳۸) یکی از اساتید حقوق در این باره می‌نویسد: «هنگامی از عدم النفع یا منفعت تفویض شده سخن به میان می‌آید که در نتیجه عمل زیانبار، دارایی شخص فزونی نیافته است، در حالی که اگر این واقعه رخ نمی‌داد بر طبق روند عادی امور و تجربه جاری و آماري زندگی این افزایش انجام می‌پذیرفت.» (درویدیان) در یک تعریف مختصر می‌توان گفت: عدم النفع عبارت است از فوت شدن منافع محقق‌الوصولی که شخص از آن محروم شده است.

اقسام عدم النفع

عدم النفع به لحاظ متعلق آن، به دو قسم تقسیم می‌شود: عدم النفع محقق و عدم النفع محتمل.

الف - عدم النفع محقق

عدم النفع محقق، عبارت است از: فوت شدن منفعتی که هر گاه، فعل معین موجود نمی‌شد، محققاً آن منفعت به متضرر می‌رسید و فعل مزبور، سبب منحصر نرسیدن منفعت شده است. مثلاً، چنانچه کسی در خیابان در جلوی گاراژی جوی عمیقی بکند و مانع از خروج اتومبیل کرایه‌ای شود، این شخص مانع رسیدن منفعتی شده است که اتومبیل از کار کردن به دست می‌آورد. و همچنین هر گاه، کسی کارگری را بازداشت نماید و او را از کار روزانه باز دارد، مانع از رسیدن مزد یعنی منفعت محقق او، شده است. (امامی: ۴۰۷)

ب - عدم النفع محتمل

عدم النفع محتمل عبارت است از: فوت شدن منفعتی که هر گاه فعل معین موجود نمی‌شد احتمال داشت که عاید طرف گردد. مثل این که، توزیع کننده روزنامه، روزنامه‌ای را که در آن اعلان مزایده ملکی درج شده است، به مشترک آن روزنامه نمی‌رساند و او در مزایده شرکت نمی‌کند. مشترک پس از اطلاع بر این امر علیه توزیع کننده، اقامه دعوی می‌نماید و خسارات وارده خود را از او می‌خواهد، بدین تقریب که هر گاه روزنامه را توزیع کننده به او می‌رسانید، او در مزایده‌ای که وزارت دارایی اعلان نموده شرکت می‌کرد و برنده شناخته می‌شد و از آن مبلغی استفاده می‌نمود و چون روزنامه را توزیع

کننده، نرساننده، باید خسارت وارده را به مشترک بپردازد. (همان: ۴۰۸)

لازم به ذکر است، که از بین دو قسم عدم النفع ذکر شده در بالا، تنها قسم اول محل بحث و نزاع است و قسم دوم قابل مطالبه نیست؛ زیرا، رابطه سببیت بین فعل و عدم پیدایش منفعت موجود نیست و بر فرض هم که فعل ایجاد می‌شود، احتمال داشت، منفعت حاصل نشود.

عدم النفع در حقوق ایران

برای بررسی قابل مطالبه بودن عدم النفع، در حقوق ایران، ابتدا به قواعد و اصول کلی قابل استناد در این ارتباط که ریشه در فقه* دارند، پرداخته و سپس به بررسی عدم النفع از دیدگاه حقوق موضوعه ایران می‌پردازیم.

الف - قواعد و اصول کلی

قواعد و اصول کلی که در بحث ما می‌توان به آنها استناد کرد عبارتند از: لاضرر، اتلاف، تسبیب، جواز مقابله به مثل و بنای عقلا.

۱- قاعده لاضرر

در صورتی می‌توان، برای قابل مطالبه دانستن عدم النفع، به قاعده لاضرر استناد کرد که دو امر احراز شود: ۱- عدم النفع، ضرر محسوب شود ۲- قاعده لاضرر اثبات حکم کند.

در ارتباط با امر اول، برخی فقیهان در صدق ضرر بر عدم النفع صرفاً ابراز تردید نموده (الفقیه: ۱۹۰) و بعضی دیگر صراحتاً عدم النفع را ضرر ندانسته‌اند. (بهرامی: ۲۳۹) به عنوان مثال، مرحوم ملا احمد نراقی می‌گوید: «چنانچه (مالک) را از فروش متاعش باز دارند، این عمل اضرار نمی‌باشد، بلکه منع از تحصیل نفع است و همین طور اگر کسی ملک بدون نفع، مانند یک قنات بایر داشته باشد و اراده نماید که آن را اصلاح و دایر کند ولی دیگری او را از این کار مانع شود، این هم ممانعت از تحصیل نفع است و ضرر نیست.» (۲۱) این فقیه با این که عدم النفع را ضرر نمی‌داند، اما تشخیص ضرر را مبتنی بر

* - عدم النفع در فقه بیشتر در کتاب غضب و هنگام مطرح کردن حبس انسان آزاد و منع کردن صاحب مال از فروش آن و تنزل قیمت کالا مورد بحث قرار گرفته است.

فهم عرف می‌داند و حتی عنوان می‌کند که شناخت ضرر، نسبت به اشخاص، اموال، مکانها و زمانهای مختلف، متفاوت است. (همان)

همان گونه که فقیه مزبور گفته است، تشخیص مفهوم ضرر، یک امر موضوعی است که مبتنی بر فهم عرف است و نه یک امر حکمی. از این رو، می‌توان گفت: اظهار نظر فقیهان و حقوقدانان نمی‌تواند، بیش از برداشت آنان از معنا، حجیتی داشته باشد. (اسماعیلی: ۸۱)

واقعیت این است که در صدق ضرر، بر تفویت منفعت مسلم نزد عرف رایج، هیچ تردیدی وجود ندارد و به همین دلیل بسیاری از فقیهان صراحتاً عدم النفع را ضرر دانسته‌اند. میرزای نائینی، در معنای ضرر می‌گوید: «ضرر عبارت است از فوت آنچه انسان واجد آن است، خواه نفس باشد یا مال یا جوارح؛ بلکه عدم النفع نیز چنانچه مقتضی آن کامل باشد، ضرر محسوب می‌شود.» (۱۹۹)

مرحوم بجنوردی در معنای ضرر می‌نویسد: «ضرر عرفاً عبارت است از نقص در چیزی از شؤون انسان بعد از این که وجود یافته است یا مقتضی قریب پدیدار شدن آن، وجود دارد، بطوری که عرف، آن را موجود می‌داند.» (۱۷۸) فقیهی دیگر نیز در بحث از قاعده لاضرر و طرح این پرسش که آیا قاعده لاضرر، شامل امر عدمی نیز می‌شود یا خیر؟ می‌گوید: «به موجب قاعده لاضرر، ضرر مستند به شارع یا مردم یا هر دو نفی شده است. حال هر گاه به واسطه عدم جعل، در موردی به کسی زیان برسد، می‌توان گفت که شارع به او ضرر زده است و یا مثلاً حبس کننده به محبوس زیان رسانیده است. اگر قاعده لاضرر را شامل این مورد هم بدانیم، ضرر او جبران می‌شود و به عبارت دیگر، استناد ضرر به شارع یا مکلفان، منحصر به امر وجودی نیست. در عدمی‌ها نیز استناد و انتساب صدق می‌کند.» (مکارم: ۷۹)

سید بحر العلوم نیز در بحث حبس صنعتگر، به این دلیل که در این امر، ضرر عظیمی وجود دارد و چه بسا صنعتگر یا عیال او از گرسنگی بمیرند، حابس را ضامن می‌داند. (حسینی: ۴۷) وی در بحث منع کردن مالک از فروش مال خود و کاهش یافتن قیمت کالا، منع کننده را به سبب اضرار ضامن می‌داند و می‌گوید: هیچ دلیلی را نمی‌یابم که قاعده لاضرر را به موردی اختصاص دهد که متعلق آن مال موجود باشد و نه اکتساب مال. (همان: ۱۲)

ضامن می‌داند. مرحوم ملا احمد نراقی نیز در مشارق الاحکام با توجه به این که تفویت منفعت محقق، عرفاً ضرر محسوب می‌شود، جبران آن را لازم می‌داند. صاحب ریاض در مورد کاهش قیمت کالا، به دلیل جلوگیری کردن مالک از فروش آن، با تمسک به قاعده لاضرر، ضمان را نیکو می‌پندارد.

محقق داماد نیز می‌نویسد، «انصافاً ورود خسارت بر انسان کارگری که توسط قهر و زور از کار بازداشته شده تردید ناپذیر است و چنانچه به موجب قانون شخص ملزم به پرداخت خسارت ناشی از جرم نگردد، این زیانی است که قانونگذار به فرد زیان دیده وارد ساخته است.»

در رابطه با امر دوم، مبنی بر این که آیا قاعده لاضرر اثبات حکم می‌کند یا نه؟ بستگی به تفسیر ما از قاعده لاضرر دارد. فقیهان در این باره اختلاف نظر دارند. این نظرات را می‌توان، به دو دسته تقسیم کرد: یک گروه «لا» را به معنای لای ناهیه گرفته‌اند و گروه دیگر آن را به معنای حقیقی خود یعنی، لای نافیہ استعمال کرده‌اند.

اول - نظرات قائلان به ناهیه بودن «لا» در حدیث لاضرر

مطابق نظر این گروه از فقیهان، لا، در حدیث لاضرر، به معنای لای نهی است که دلالت بر حرمت و ممنوعیت اضرار به دیگران دارد و هیچ دلالتی بر حکم وضعی (ضمان) ندارد. این عده خود به دو گروه تقسیم می‌شوند: عده‌ای نهی را نهی تشریحی و عده‌ای دیگر آن را نهی حکومتی می‌دانند:

الف - نهی تشریحی

شیخ الشریعه اصفهانی، معتقد است، مفاد حدیث لاضرر، این است که ضرر زدن به دیگران، شرعاً حرام و مستوجب عقوبت است. وی شواهدی از کتاب و سنت می‌آورد که، لا، به معنای نهی آمده است. مثل آیه شریفه ﴿فَلارفت و لافسوق و لاجدال فی الحج﴾ (بقره - ۱۹۷) که به معنای نهی از بدکاری و آمیزش با زنان و ستیزه جویی در حج است. (۲۵)

ب - نهی حکومتی

طرفداران این نظریه معتقدند که، مفاد حدیث لاضرر، نهی از اضرار به دیگران از باب نهی حکومتی است و نه تشریحی. (موسوی: ۵۰/۱) به این معنا که، پیامبر اکرم (ص) در مقام حاکم جامعه اسلامی، نه در مقام قانونگذاری و تشریح، از هر گونه ضرر رسانیدن،

به دیگران نهی نموده است.

دوم - نظرات قائلان به نافی بودن «لا» در حدیث لاضرر

گروهی از فقیهان بر این باورند که، لا، در حدیث لاضرر به معنای حقیقی خود یعنی، لای نفی، استعمال شده است. اما، از آن جا که، در عالم خارج ضرر وجود دارد، باید، چیزی در تقدیر گرفته شود. برای تبیین این موضوع چند نظر ابراز شده است که به شرح ذیل است:

الف - نفی حکم ضرری

به نظر عده‌ای، مراد از لاضرر نفی حکم ضرری است. چنانکه ملاحظه می‌شود طبق نظریه مزبور، در حدیث لاضرر واژه حکم در تقدیر گرفته شده است؛ یعنی شارع حکمی وضع نمی‌کند که موجب ضرر به مردم شود. (انصاری: ۲۷۲؛ رشتی: ۱۵۶/۱؛ خویی: ۲۰۴/۳؛ نائینی: ۲۰۰/۲)

ب - نفی حکم از طریق نفی موضوع

طبق این نظر مراد از لاضرر، نفی حکم به لسان نفی موضوع است. (آخوند: ۲۶۵) اگر عناوین اولیه موضوعاتی که شارع برای آنها حکمی وضع نموده است، موجب ضرر گردد، حکم آنها منتفی می‌شود. به عنوان مثال، حکم اولیه عقد بیع لزوم است، اگر بیعی موجب ضرر شود، حکم لزوم بر آن مترتب نمی‌شود.

فرق بین دو نظر مزبور، این است که در نظریه دوم آنچه که برداشته شده است متعلق حکم و به عبارت دیگر، خود موضوع است، ولی طبق نظر اول، حکم برداشته می‌شود. (محقق: ۱۴۹)

ج - نفی ضرر جبران نشده

به نظر برخی فقیهان، مراد از قاعده لاضرر، نفی ضرر جبران نشده است. (نراقی: ۱۸) یعنی، ضرر جبران نشده در اسلام وجود ندارد و در نتیجه هر کس موجب اضرار به دیگری شود باید آن را جبران نماید.

نقد و بررسی نظرات

با توجه به این که حدیث لاضرر، یک جمله اسمیه است و در جمله اسمیه، معنای حقیقی لا، نفی است. نه نهی و تا زمانی که استعمال حقیقی ممکن باشد، نباید معنای مجازی را اخذ نمود. قاعده لاضرر دلالت بر نهی ندارد؛ بلکه به معنای نفی است و در

نتیجه، دو نظر اول که مبتنی بر معنای نهی بوده است، صحیح نمی‌باشد. نظریه ضرر غیر متدارک نیز درست نیست. (الفقیه: ۱۹۲) زیرا، چنانکه برخی نوشته‌اند، لا، در حدیث لاضرر به معنای نفی که معنای حقیقی است، استعمال شده است و این سخن وقتی درست است که ضرر در خارج حقیقتاً از طرف ضرر زندگان تدارک شده باشد، تا آنگاه بگوییم ضرر غیر متدارک در خارج نیست. نه این که از حکم شارع، به وجوب تدارک ضرر نتیجه بگیریم که در خارج ضرر غیر متدارک نیست. (محقق: ۱۵۱)

نظریه نفی حکم ضرری، فارغ از اشکالهای مذکور در فوق است. اما در صورتی می‌تواند، موجب اثبات ضمان گردد، که قاعده لاضرر، شامل امور عدمی نیز بشود. چنانکه برخی فقیهان (انصاری: ۲۷۲) و مؤلفان حقوقی، گفته‌اند: وقتی عدم تشریح احکام ضرری، بر شارع واجب باشد، جعل احکامی که از عدم آنها احکام ضرری به وجود می‌آید نیز واجب است. زیرا عدم حکم به ضرر مستلزم وجود حکم موجب ضرر است. (محمدی: ۱۸۴) برای مثال، چنانچه منفعتی از بین برود و در اثر فوت منفعت بر کسی ضرر وارد آید و فرض این باشد که در این مورد، حکمی برای ضمان و جبران خسارت وجود ندارد، معنایش این است که مراجعه زیان دیده، به عامل زیان، جهت مطالبه ضرر حرام است. یعنی، عدم حکم مستلزم حرمت مراجعه و مطالبه خسارت است که به نوبه خود، این حرمت مراجعه، حکم وجودی می‌باشد. این امر وجودی مستلزم ضرر است و چنین حکمی در شرع مقدس نفی گردیده است. بنابراین، لازمه نفی حرمت مراجعه و مطالبه خسارت، این است که اجازه جبران ضرر وارده، داده شود.

قاعده اتلاف و تسبیب

دو قاعده دیگر که با استناد به آنها، می‌توان عدم النفع را قابل جبران دانست، قاعده اتلاف و تسبیب است. البته استناد به این دو قاعده برای جبران عدم النفع در صورتی صحیح است که به عدم النفع، مال صدق کند. زیرا، در مواد ۳۲۸ و ۳۳۱ که مستند قاعده اتلاف و تسبیب است، موضوع آن دو قاعده «مال» است. به موجب دو قاعده مزبور، از بین بردن مال دیگران، چه به عنوان اتلاف و چه به عنوان تسبیب، موجب مسؤولیت عامل زیان است.

برخی از فقیهان و مؤلفان حقوقی، با این ادعا که بر عدم النفع، مال صادق نیست، استناد به قاعده اتلاف و تسبیب را برای قابل جبران دانستن آن صحیح نمی‌دانند. به نظر

آنها، مال چیزی است که فعلاً موجود باشد؛ ولی عدم النفع مال نیست، بلکه محروم شدن از کسب مال است. (نجفی: ۱۵) دکتر سید حسن امامی در این باره می‌نویسد: «در قانون مدنی ایران ماده صریحی برای جبران خسارت، در مورد تقویت منفعت موجود نیست و دو ماده ۳۲۸ و ۳۲۳ شامل آن نمی‌شود؛ زیرا، خسارت مزبور تلف مال نیست.» (۴۰۸) البته، وی با تمسک به قوانین دیگر و قاعده لاضرر عدم النفع را قابل جبران می‌داند. (همان)

دکتر ابوالقاسم گرجی نیز، با این استدلال که در مورد عدم النفع، کسی مال فعلی دیگری را از بین نبرده است، بلکه مالی را که احیاناً می‌توانسته به دست آورد، نگذاشته به دست آورد، تمسک به قاعده اتلاف و تسبیب را صحیح نمی‌داند. (اسماعیل‌پور: ۱۲۰) صاحب جواهر نیز در بحث منع مالک از فروش مال خود و نقصان قیمت کالا در نتیجه این امر می‌نویسد: «شایسته نیست که در عدم ضمان تامل کرد. زیرا، تقویت مال به صورت مباشرت یا تسبیب صورت نگرفته است.» (۱۵)

وی در جای دیگر می‌نویسد: «تسبیب در صورتی مقتضی ضمان است، که به تلف مال تعلق بگیرد، ولی منفعت انسان آزاد معدوم است. در نتیجه، فرض تسبیب برای آن متصور نیست.» (۴۰) میرزا حبیب‌الله رشتی نیز با این استدلال که معنای اتلاف از بین بردن شیء موجود است و نه جلوگیری از تحقق وجود چیزی، تمسک به دو قاعده مزبور را صحیح نمی‌داند. (۲۱)

واقعیت این است که مال یک مفهوم عرفی است. مال یعنی، چیزی که بتواند مورد داد و ستد قرار گیرد و از نظر اقتصادی ارزش مبادله را داشته باشد. (امامی: ۱۹) و به همین دلیل است که منافع، مال شمرده می‌شود و در صورتی که شخصی اتومبیل یا منزل کسی را غصب کند، علاوه بر عین، ضامن منافع آن نیز خواهد بود، اعم از این که از منافع استفاده کرده باشد یا خیر (مستفاد از ماده ۳۲۰ ق.م.).

البته، گر چه عدم النفع با تقویت منفعت عین فرق دارد؛ زیرا، منفعت عین، همانند خود عین مال محسوب شده و قابل تقویم و واگذاری است و بدین لحاظ مانند دیگر اموال، در ضامن شناختن عامل فوت آن نباید تردید نمود، ولی عرف بین عدم النفع و تقویت منفعت عین، فرقی قائل نیست و در هر دو مورد عامل را ضامن می‌شمرد. عرف بین موردی که فردی، اتومبیل دیگری را غصب نموده و موجب تقویت منفعت او شده باشد و موردی که شخص بدون غصب اتومبیل دیگری مانع او در استفاده از اتومبیلش و در نتیجه، موجب عدم النفع او شده باشد و یا با آسیب رساندن به اتومبیل او موجب محروم

شدن او از منافع شده باشد، فرقی قائل نیست و در تمامی این موارد او را مسؤول می‌داند.

دکتر محقق داماد در بحث ضمان از محرومیت از کار می‌نویسد: «مال چیزی است که عقلا در مقابل آن مال پرداخت کنند و بی گمان نیروی کار انسان در بازار اقتصاد با پول مبادله می‌شود و اعتبار مالیت نیازی به استیفاء و یا انعقاد قرارداد ندارد. پیروان مشهور، خود تصدیق دارند که چنانچه کارگر اجیر شده‌ای بازداشت شود و موجب محرومیت او از کار گردد بازداشت کننده، ضامن اجرت او خواهد بود. (نجفی: ۴۰) و لذا، جای این سوال است که آیا صرف انعقاد قرارداد اجاره می‌تواند به امری که مالیت ندارد، مالیت ببخشد؟» (محقق: ۸۸)

مرحوم علامه حلی نیز، در کتاب تذکرة، در حبس انسان آزاد عقیده دارد که هر گاه شخصی فرد آزادی را در مدتی که برای او اجرت باشد، حبس نماید، در صورتی ضامن است که اگر آن شخص حبس نمی‌شد، آن اجرت را تحصیل می‌نمود؛ اما حبس سبب تفویت منفعت او شد. البته، اگر محیوس، در صورت عدم حبس، آن نفع را به دست نمی‌آورد، حبس کننده از آن جا که سبب تفویت نبوده است، ضامن نیست.

۳ - جواز مقابله به مثل

به نظر برخی فقیهان، یکی از ادله‌ای که با استناد به آن، می‌توان، خسارت عدم النفع را مطالبه نمود، جواز مقابله به مثل است که از آیاتی از قبیل «فمن اعتدى علیکم فاعتدوا علیه بمثل ما اعتدى علیکم» (بقره / ۱۹۴) یا «جزاء سیئة سیئة مثلها» (شوری / ۴۰) استنباط می‌شود. طبق مدلول این آیات، هر گاه کسی موجب تفویت منفعت دیگری شود، مثل این که با حبس کردن او موجب محروم کردن او، از کار شود، این شخص نیز می‌تواند، مثل آنچه را از دست داده است، از عامل آن، مطالبه نماید. (انصاری: ۲۷۲) سید بحر العلوم در ضمان حبس کننده فرد صنعتگر، نسبت به عدم النفع ناشی از محرومیت از کار، استدلال می‌کند که حبس کننده، متعدی است و مجازات عمل بد عملی مانند آن است که مجوز تقاص مظلوم می‌باشد. (حسینی: ۴۷) مرحوم مقدس اردبیلی نیز، با این توجیه که حبس کننده، ظالم و متعدی است، او را مشمول آیات مذکور در بالا دانسته و حکم به ضمان او داده است. (نجفی: ۳۹)

سید محمد شیرازی نیز در این باره می‌نویسد: ظاهر این است که تفویت منافع حر،

موجب ضمان است و بر این معنا آیه ﴿فمن اعتدى عليكم فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدى عليكم﴾، آیه ﴿جزاء سيئة سيئة مثلها﴾ و آیه ﴿ذلك و من عاقب بمثل ما عوقب به﴾ (حج/ ۶۰) دلالت می‌کند. اما، چنانکه برخی فقیهان گفته‌اند، آیات مزبور دلالتی بر ضمان و جبران خسارت ندارد. نهایت چیزی را که بتوان، از آیات مزبور استنباط کرد، این است که زیان دیده نیز، بتواند، حبس‌کننده را، برای مدت زمانی که حبس شده است، حبس نماید. (انصاری: ۳۷۲)

۴- بنای عقلا

با مراجعه به زندگی خردمندان و قطع نظر از دین آنها، این نکته مسلم به نظر می‌رسد که عقلا، هنگامی که شخصی، مبادرت به از بین بردن مال موجود دیگری می‌کند یا او را، از تحصیل نفع مسلمی که مورد انتظار بود، محروم می‌نماید، عامل زیان را مسؤول جبران خسارت وارده می‌دانند و شاید به همین دلیل باشد که در قوانین کشورهای مختلف عدم النفع را قابل مطالبه دانسته‌اند که به عنوان مثال، می‌توان به ماده ۲۲۵ قانون مدنی آلمان، ماده ۱۱۴۹ قانون مدنی و بند ۱ ماده ۱۴۹ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه (خسارت عدم النفع ناشی از توقیف متهم بی‌گناه)، قانون متحد الشكل تجاری آمریکا (U.C.C) و رویه قضائی انگلستان، اشاره کرد.

لازم به ذکر است، بسیاری از فقیهانی که عدم النفع را قابل مطالبه نمی‌دانند، دلیل آنها عدم تحقق غصب بر حبس انسان آزاد یا جلوگیری نمودن او از کار خود است که در نتیجه، شخص منع‌کننده یا حابس مسؤول نیست. (موسوی: ۱۵۸/۲) در جواب این دسته از فقیهان باید گفت ضمان، منحصرأً دائر مدار تحقق غصب نیست و به بیان دیگر، هیچ ملازمه‌ای بین عدم تحقق غصب و عدم ضمان وجود ندارد. چه بسا ممکن است، برای اثبات ضمان سبب دیگری غیر از غصب مثل قاعده لاضرر، اتلاف و تسبیب وجود داشته باشد.

ب - عدم النفع در حقوق موضوعه ایران

در قوانین مختلف ایران به مسأله عدم النفع اشاره شده است که با توجه به تاریخ تصویب آنها، به شرح ذیل می‌باشند:

۱- ماده ۷۲۸ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸، در مورد ماده فوق، در

صورتی دادگاه حکم خسارت می‌دهد که مدعی خسارت ثابت کند که ضرر به او وارد شده است و این ضرر بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تاخیر یا عدم تسلیم محکوم به بوده است، ضرر ممکن است به واسطه از بین رفتن مالی باشد یا به واسطه فوت شدن منفعتی که از انجام تعهد حاصل می‌شده است.

۲- ماده ۹ قانون آیین دادرسی کیفری، مصوب ۱۳۳۵، «ضرر و زیانی که قابل مطالبه است به شرح ذیل می‌باشد: ۱- ضرر و زیانهای مادی که در نتیجه ارتکاب جرم حاصل است. ۲- ضرر و زیان معنوی که عبارت است از کسر حیثیت یا اعتبار اشخاص یا صدمات روحی ۳- منافعی که ممکن الحصول بوده و در اثر ارتکاب جرم، مدعی خصوصی از آن محروم می‌شود.»

۳- ماده ۹ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری، مصوب ۱۳۷۸/۶/۲۸، «... ضرر و زیان قابل مطالبه به شرح ذیل می‌باشد: ۱- ضرر و زیانهای مادی که در نتیجه ارتکاب جرم حاصل شده است. ۲- منافعی که ممکن الحصول بوده و در اثر ارتکاب جرم، مدعی خصوصی از آن محروم می‌شود.»

۴- تبصره ۲ ماده ۵۱۵ قانون آیین رسیدگی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹/۱/۱۲، «خسارت ناشی از عدم النفع قابل مطالبه نیست.»

با توجه به فاصله زمانی اندک (پنج و نیم ماه)، بین تاریخ تصویب دو قانون ذکر شده در بالا، این پرسش مطرح می‌شود که آیا قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی، قانون آیین دادرسی در امور کیفری را در این ارتباط نسخ نموده و در نتیجه خسارت عدم النفع در هیچ حالتی قابل مطالبه نیست یا این که آن قانون همچنان به اعتبار خود باقی است و قانون آیین دادرسی در امور مدنی فقط ناظر به عدم النفع ناشی از غیر جرم است، تفکیکی که اعتقاد به آن هیچ مبنای منطقی ندارد.

اگر عدم النفع قابل مطالبه است فرقی نمی‌کند، که منشأ آن جرم باشد یا نقض قرارداد. اگر منظور این باشد که عدم النفع مطلقاً قابل مطالبه نیست، باید گفت: چه امری پیش آمده است که مطالبه خسارت عدم النفع که پنج و نیم ماه قبل در زمان تصویب قانون آیین دادرسی در امور کیفری مخالف با شرع نبوده است، در زمان تصویب قانون بعدی غیر شرعی اعلام شده است.

در یک توجیه منطقی، باید گفت: منظور قانونگذار از قابل مطالبه نبودن خسارت ناشی از عدم النفع، مطلق خسارت نیست. بلکه منظور، خسارت محتمل الحصول است و

نه محقق الحصول. قواعدی مانند: لاضرر، اتلاف و تسبیب و بنای عقلا که شرح آنها گذشت مؤید این تفسیر است. از طرفی، با توجه به این که قانونگذار در ادامه تبصره ۲ ماده ۵۱۵، خسارت تأخیر تأدیه را قابل مطالبه دانسته است، تفسیر مزبور بیشتر تقویت می‌شود؛ زیرا، خسارت تأخیر تأدیه، خود، یکی از مصادیق خسارت عدم النفع است.

عدم النفع در کنوانسیون بیع بین المللی کالا مصوب ۱۹۸۰

به موجب ماده ۷۴ کنوانسیون بیع بین المللی کالا، خسارات ناشی از نقض قرارداد به وسیله یکی از طرفین عبارت است از: مبلغی برابر زیان، از جمله عدم النفعی که طرف دیگر بر اثر نقض متحمل شده است. برخی مفسرین کنوانسیون، علت اشاره ویژه به عدم النفع را با این که خسارت ناشی از نقض قرارداد، منحصر به عدم النفع نیست، این امر می‌دانند که در بعضی سیستمهای حقوقی مفهوم ضرر و زیان شامل عدم النفع نمی‌شود. (هیجده: ۸۸)

محاکم کشورهای مختلف با استناد به کنوانسیون، قابل مطالبه بودن خسارت عدم النفع را امری قطعی تلقی کرده و در صدور حکم به جبران عدم النفع تردیدی به خود راه نداده‌اند و اگر در مواردی تردید وجود داشته است، به دلیل عدم تحقق شرایط مطالبه جبران خسارت بوده است. به عنوان مثال، در یک پرونده، خواهان که یک هلندی صادر کننده پنیر بود، قراردادی برای فروش پنیر، با خوانده (یک آلمانی وارد کننده پنیر) منعقد کرد و پنیرها را، در موعد مقرر تحویل داد؛ اما خوانده، از پرداخت کامل ثمن، خودداری کرد. پس از شکایت خواهان (فروشنده پنیرها)، خوانده، در مقابل، ادعا نمود که ۳ درصد پنیرهای تحویلی معیوب بوده و در نتیجه فروشنده قرارداد را نقض کرده است و از این رو، باید خسارت وارده به او، از جمله عدم النفع مربوط به از دست دادن چهار تن از مشتریانش، که به صورت عمده از او خرید می‌کردند و از بین رفتن برخی قراردادهای بیع را بپردازد.

دادگاه بدوی در آلمان ضمن حاکم دانستن مقررات قانون متحد الشکل اشیاء منقول مادی (U.L.I.S) مصوب ۱۹۴۶، با استناد به ماده ۸۲ قانون مزبور قابل پیش بینی نبودن چنین خسارتی را رد نمود.

دادگاه استیناف نیز با اشاره به این که هر چند کنوانسیون بیع بین المللی کالا،

قانون متحد الشکل بیع بین المللی را نسخ کرده، اما با توجه به این که ماده ۷۴ این قانون

دقیقا مشابه مقررات ماده ۸۲ قانون قبلی است، رأی دادگاه بدوی را تأیید نمود. (۱ ←) در استیناف بعدی، دادگاه عالی آلمان با ذکر این که خسارات مورد ادعای خریدار، به دلیل نقض قرارداد، از سوی بایع نبوده، بلکه علل دیگری داشت، رأی دادگاه بدوی را تأیید نمود.

مورد دیگر، پرونده De. V. Rotorex Co Ichi است. دلچی که یک ایتالیایی و تولید کننده و فروشنده دستگاههای تهویه مطبوع بوده است با خوانده (یک شرکت نیویورکی) قرارداد بست، تا ۱۰۸۰۰ عدد کمپرسور را به او بفروشد و در سه ماه تحویل دهد. خریدار، پس از تحویل گرفتن اولین محموله، متوجه شد که آنها مطابق با قرارداد نیستند؛ به این دلیل، قرارداد را فسخ کرد و درخواست خسارت، از جمله عدم النفع مربوط به از بین رفتن سفارشات موجود و سفارشات احتمالی را نمود. دادگاه بخش نیویورک با حاکم دانستن کنوانسیون بر دعوی و با استناد به ماده ۷۴، حکم به جبران عدم النفع مربوط به از دست رفتن سفارشات موجود را نمود، اما درخواست خسارت مربوط به سفارشات احتمالی را به دلیل فقدان رابطه سببیت رد نمود. (۱ ←)

کنوانسیون در خصوص نحوه محاسبه عدم النفع مطلبی بیان نکرد. از این رو، برخی مفسرین کنوانسیون، در این باره پیشنهاد کرده‌اند که زیان دیده، می‌تواند عدم النفعی را که واقعا متحمل شده است و منافی را که انتظار آن را داشته است، تحصیل کند. البته، دادگاه در احتساب این نوع خسارت، به قرارداد طرفین، عرف بین المللی و رویه محاکم دیگر کشورها و مراجع داوری توجه لازم خواهد کرد.

از نظر مدت زمانی که زیان دیده، می‌تواند ادعای جبران خسارت عدم النفع کند، محدودیتی وجود ندارد. او قادر است در قبال هر منفعتی که در نتیجه نقض قرارداد، توسط طرف مقابل فوت شده است، مطالبه خسارت نماید، مشروط به این که آن ضرر از سوی نقض کننده قرارداد، قابل پیش بینی بوده باشد. (هیجده: ۸۸) به عنوان مثال، اگر سطح تولیدات خریدار به واسطه عرضه کالای غیر مطابق با قرارداد کاهش یابد و خریدار نتواند بطور معقولی کالای مزبور را از محل دیگری خریداری نماید در این صورت خسارت عدم النفع قابل جبران می‌باشد. (۲ ←)

نکته دیگر در ارتباط با عدم النفع، این است که آیا زیان دیده می‌تواند، تنها عدم النفعی را که در حال حاضر به وقوع پیوسته است، مطالبه نماید یا این که می‌تواند، علاوه بر آن، برای خسارت منتظره که هنوز به منصفه ظهور نرسیده‌اند، نیز تقاضای خسارت

کند. کنوانسیون پاسخ صریحی به این پرسش نمی‌دهد و همچنین مقرراتی برای محاسبه از دست دادن منافع آینده به وسیله پرداخت یک مبلغ کلی یا شیوه‌های مشابه دیگر در بر ندارد.

از این رو، برخی مفسرین کنوانسیون پیشنهاد کرده‌اند که دادگاه یا دیوان داوری می‌تواند به نفع طرف زیان، راجع به عدم النفعی که در زمان صدور حکم دادگاه یا اتخاذ تصمیم دیوان داوری حادث شده است، رأی دهد. البته این نتیجه‌گیری مانعی برای ادعای بعدی زیان دیده، در قبال خسارات حاصله بعد از اتخاذ تصمیم اول به وجود نمی‌آورد مشروط به این که سایر شروط مقرر شده برای مطالبه خسارت در ماده ۷۴ موجود باشد. (هیجده: ۸۹)

مقایسه حقوق ایران و کنوانسیون

در مقایسه حقوق ایران و کنوانسیون، راجع به قابل مطالبه بودن عدم النفع، می‌توان گفت که در کنوانسیون، نسبت به این امر هیچ تردیدی وجود ندارد و ماده ۷۴ نیز به صراحت آن را مورد اشاره قرار داده است و در آراء بین المللی نیز که بر مبنای کنوانسیون صادر شده‌اند، این امر مورد تأکید قرار گرفته است؛ اما در حقوق ایران وضعیت متفاوت است و قابل مطالبه بودن عدم النفع کاملاً روشن نیست. در سیر قانونگذاری ایران، از یک طرف، مواجه با قوانینی هستیم که صراحتاً عدم النفع را قابل مطالبه می‌دانند. از طرف دیگر، در آخرین قانونی (تبصره ۲ ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی) که به این مسأله پرداخته است، قانونگذار، خسارت ناشی از عدم النفع را قابل مطالبه نمی‌داند. اما با توجه به اصول و قواعد کلی مذکور در ذیل که در مقاله حاضر به تفصیل مورد بحث قرار گرفته‌اند و با استناد به آنها، عدم النفع قابل مطالبه است، در تفسیر ماده مزبور، باید گفت: منظور از غیر قابل مطالبه بودن عدم النفع، عدم النفع احتمالی است، نه عدم النفع مسلم. اصول و قواعد کلی مزبور به شرح ذیل می‌باشد:

۱- قاعده لاضرر، فوت شدن منفعت محقق، ضرر محسوب می‌شود و به موجب قاعده لاضرر جبران گردد. چون، آنچه از قاعده لاضرر استفاده می‌شود، نفی حکم ضرری است که شامل موارد عدمی نیز می‌باشد و از آن جا که عدم حکم شارع به جبران عدم النفع مستلزم ضرر است، به موجب قاعده لاضرر نفی می‌گردد.

۲- قاعده تسبیب و اتلاف، مال، یک مفهوم عرفی است و در عرف، فوت شدن منفعت، از دست رفتن مال محسوب می‌شود و در نتیجه، کسی که سبب محرومیت دیگری از نفع مسلم می‌شود، باید آن را جبران نماید.

۳- بنای عقلا بنای عقلا بر این امر مستقر است که وقتی شخصی مبادرت به از بین بردن مال موجود دیگری می‌کند یا او را از تحصیل نفع مسلمی که مورد انتظار بود محروم می‌نماید، عامل زیان را مسؤول جبران خسارت وارده می‌دانند.

نتیجه‌گیری

به موجب ماده ۷۴ کنوانسیون، خسارت عدم النفع قابل مطالبه است. دادگاههای کشورهای مختلف نیز با مبتنی ساختن آراء خود، بر کنوانسیون، قابل مطالبه بودن عدم النفع را مورد تأکید قرار داده‌اند. در حقوق ایران نیز، با استناد به اصول و قواعد کلی مانند: لاضرر، اتلاف و تسبیب و بنای عقلا عدم النفع قابل مطالبه است و در نتیجه باید گفت: منظور از قابل مطالبه نبودن عدم النفع، در تبصره ۲، ماده ۱۵، قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی عدم النفع محتمل است و شامل عدم النفع مسلم نمی‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

الف - فارسی

- ۱ - آخوند خراسانی، محمدکاظم، کفایة الاصول، چ ششم، ج ۲، تهران، کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۶۶.
- ۲ - اردبیلی، احمد، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح الارشاد و الاذهان، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ ه.ق. کتاب غصب.
- ۳ - اسماعیل پور، ایرج، بررسی عدم النفع در نظام حقوقی ایران و مقایسه آن با حقوق انگلیس و آمریکا، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۷۴-۷۳.
- ۴ - اسماعیلی، محسن، نظریه خسارت، چ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- ۵ - الفقیه، محمدتقی، قواعد الفقه، چ دوم، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۷ ه.ق.
- ۶ - امامی، سید حسن، حقوق مدنی، ج ۱، چ ۴، انتشارات اسلامیه، ۱۳۵۱.
- ۷ - انصاری، شیخ مرتضی، رسائل، قم، اسماعیلیان.
- ۸ - بجنوردی، القواعد الفقهیه، ج ۱، قم، مطبعة خيام، ۱۴۰۲ ه.ق.
- ۹ - بهرامی حمید، سوء استفاده از حق، چ دوم، تهران مؤسسه اطلاعات، ۱۳۷۰.
- ۱۰ - جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، چ دوم، تهران، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۶۷.
- ۱۱ - حسینی عاملی، محمدجواد، مفتاح الكرامه، چ اول، ج ۱۴، بیروت، دار التراث، ۱۴۱۸ ه.ق.
- ۱۲ - خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهه، مقرر، محمد علی توحیدی، انتشارات وجدانی، چ ۱، ۱۳۶۸.
- ۱۳ - درویدیان، جزوه درس حقوق مدنی (۴)، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- ۱۴ - رشتی، حبیب الله، فقه الامامیه، مقرر سید محمد کاظم خلخالی، مکتبه الداوری، چ ۱، ۱۴۰۸ ق.
- ۱۵ - شیخ الشریعه اصفهانی، مسأله لاضرر، چ قم.
- ۱۶ - طباطبایی سیدعلی، ریاض المسائل، ج ۲، کتاب غصب.
- ۱۷ - مجموعه محشی قانون مدنی، چ اول، تهران، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۹.
- ۱۸ - محقق داماد، سیدمصطفی، قواعد فقه (بخش مدنی)، چ سوم، تهران، اندیشه‌های نو در علوم اسلامی، ۱۳۷۰.
- ۱۹ - محمدی، ابوالحسن، قواعد فقه، چاپ اول، تهران، نشر یلدا، ۱۳۷۲.
- ۲۰ - مکارم شیرازی، ناصر، القواعد الفقهیه، چ اول، ج ۱، قم، مدرسه الامام امیرالمومنین، ۱۴۱۱ ه.ق.
- ۲۱ - موسوی خمینی، روح الله، الرسائل، ج ۱، قم، اسماعیلیان.
- ۲۲ - موسوی خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، ج ۲، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ۲۳ - نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، چ سوم، ج ۲۷، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷.

- ۲۴- نراقی، ملا احمد، عوائد الایام، عائده چهارم، قم، بصیرتی، ۱۴۰۸ ه. ق.
- ۲۵- هیجده نفر از دانشمندان حقوق دانشگاههای معتبر جهان، تفسیری بر حقوق بیع بین المللی، ترجمه مهرباب داراب پور، چ اول، ج ۲، تهران، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۴، ص ۸۸

ب - انگلیسی

- 1- WWW. cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/bib2.html//:http
- 2- John Honnold. Uniform Law For International Sales Under The 1980 United Nations Convention. Kluwer, Bosten. 2 ed, 1997, p. 415.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی